1905-чи ИЛ

(«Хатирәләрим»дән бир парча)

Ингилаб бирдән-бирә башламады. Бакыя көчдүкдән аз сонра, 1901-чи илдән э'тибарән бир-биринин далынча фәһлә тә'тил вә нүмайишләри кечирилмәйә башламышды. Бунлар о заман чох мүтәшәккил олмаса да, тә'сирсиз дә галмырды. Фәһлә синфинин, әмәкчиләрин истибдада, чаризмә, ерли һакимләрә гаршы һәр бир э'тиразы габагчыл зиялылара чох хош тә'сир бағышлайырды. 1903-чү илин сонлары, 1904-чү илин әввәлләриндә, мәндән фарс дилини өйрәнән Мәммәдбәй адлы бир танышым яныма кәлди. О, рус ордусунда забит иди. Яхын күнләрдә өз һиссәләрилә бирликдә Узаг Шәргә һәрәкәт эдәчәкләрини билдирди.

Бу көрүшдән аз сонра, 1904-чү илин январында рус-япон мүһарибәси башланды. Гәзетләр япон донанмасынын Порт-Артур галасына гәфләтән һүчум этдийини, Русиянын кәмиләрини батырдығыны вә Япония илә мүһарибә башландығыны хәбәр верди.

Мүһарибә ингилаби һәрәкатын күчүнү зәифләдә билмәди. 1905-чи илин әввәлләриндә Бакыда фәһлә һәрәкаты даһа да гүввәтләнмәйә, кетдикчә артмаға башлады. 1905-чи ил ингилабы чаризми титрәтди, ону бөйүк бир вәһимәйә салды. Одур ки, тә'чили олараг тәдбирләр көрмәйә мәчбур олду. 17 октябр манифестини вермәйә чаризми белә бир шәраит мәчбур этмишди. Чаризмин һийлә олараг ишләтдийи бу тәдбирләри мән о заман бөйүк бир хейирхаһлыг кими, дайми вә һәгиги азадлыг кими гәбул этмишдим. Ингилаб мәндә бөйүк азадлыг һиссләри оятды; бир чох мүасирләрим кими мән дә һүррийәт һаггында шеирләр язмаға башладым. Мирзә Чәлилин дедийи кими, бу дөвр элә бир дөвр иди ки: «Өерин падшаһынын башыны хоруза охшадыб, шәклини гәзетләрә вурурдулар».

• • •

Артыг 1905-чи илин ахырларына доғру ингилаб далғалары бүтүн өлкәни бүрүмүш, кәндләрә вә орду ичәрисинә гәдәр яйылмышды. Бу заман Гарадәниз вә Кронштадт бәһриййәлиләринин чох гүввәтли үсяны олду. Бу үсян ятырылмамыш үмуми почта вә телеграф тә'тилләри башланды.

Бакыда бир-биринин ардынча мүхтәлиф мәсләкли гәзет вә журналларын чыхмасы да бу дөврә тәсадүф эдир. 1905-чи ил ингилабы бүтүн синиф вә зүмрәләрә, партия вә сияси групларда өз фикирләрини, өз мәрамнамәләрини э'лан этмәйә имкан вермишди. Дөвләт идарәләриндә хидмәт этмәк, өз мәдәниййәтини инкишаф этдирмәк имканындан мәһрум эдилмиш габагчыл Азәрбайчан зиялылары да бу ингилаба чошғун бир севинчлә сарылды. Лакин чох кәнч олдуғум вә Бакы мүһитини лазымынча өйрәнә билмәдийим үчүн һәлә 1905-чи илдә ингилаба айры-айры партия вә зүмрәләрин мүнасибәтини кифайәт гәдәр дәрк эдә билмирдим. Октябр манифестинин дә әсл маһиййәти мәним үчүн мә'лум дейилди. Октябр манифестинә алданараг азадлығы тәрәннүм эдән шеирләр язмағымын, бә'зән мүртәче мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш этмәйимин, иртича илләриндә ингилаб күнләрини арзуламағымын әсл сәбәбләри дә элә бу иди.

Ингилабын илк дөврләриндә Азәрбайчан буржуазиясы да азадлыг һәрәкатына биканә мүнасибәт бәсләмирди. Бу ингилабдан о да өз сияси мәнафеи үчүн истифадә этмәйә, һүгуглар газанмаға, өз мөвгеини мөһкәмләтмәйә чалышырды. Лакин ингилабын чидди шәкил алдығыны көрүнчә о, һәр чүр демократик тәдбирләрдән үз дөндәрди, иртича чәбһәсинә кечди, ингилабы, онун тәшкилатчыларыны мәтбуатда писләмәйә башлады. 1906-чы илин ахырларында Азәрбайчан буржуазиясы ачығдан-ачыға чар һөкумәтини мүдафиәйә галхышмышды. Һәтта мәшһур Бакы сәрвәтдарларындан бир нечәси ингилаб илләриндә этрафына бир овуч гаракүруһчулары, гочулары вә вейилләри топлайыб эксингилаби бир нүмайиш тәшкил этмишди.

Бир күн Телефонны күчә илә (индики 28 апрел күчәсилә) эвә гайыдаркән Гара шәһәрдән кәлән фәһлә нүмайишилә падшаһпәрәст издиһамын үз-үзә кәлдийини көрдүм. Падшаһпәрәстләр Николайын шәклини узун бир ағачын башына кечириб дәстәнин габағында апарырдылар. Фәһләләр дәрһал Николайын шәклини атәшә тутду. Гызғын атышма башланды. Гонка ики атәш арасында галдығындан даянмаға мәчбур олду. Сәрнишинләр дәрһал гонкадан дүшүб һәрә бир ердә кизләнди. Чох чәкмәди ки, күчә полис вә атлы газаг дәстәләри илә долду. Он дәгигә сонра атышма кәсилмишди. Фәһләләр енә дә әввәлки тәмкинлә күчә бою ирәлиләйирдиләр.

1905-чи ил ингилабынын азадлыг шәфәгләри, онун әмәлә кәтирдийи ени тарихи шәраит мәндә дә бир чох мүасирләрим кими әдәбиййата гызғын әһтирас оятды, мән бөйүк бир эшглә гәләмә сарылдым. Ингилаб илләриндә 24 яшым вар иди. Тәбиәтимдәки хәялпәрвәрлик кәнч яшларымда даһа гүввәтли вә дәрин иди. Одур ки, ингилаб мәндә сон дәрәчә бөйүк үмидләр доғурмуш, вәтәнимин азад бир өлкә, халгымын азад бир халг олачағына дәрин үмид оятмышды. Ени тарихи шәраити, синфи мүбаризәнин маһиййәтини яхшы дәрк этмәдийимдән бу заман мән чаризмин мүвәггәти олараг вердийи «азадлыглары» алгышлайыр, һәтта думая даир шеир дә язырдым. Лакин, бу үмидләримин өмрү чох аз олду. Халглары ағыр боюндуруг алтында әзмәйә алышмыш чар мүтләгиййәтинин мүвәггәти вермиш олдуғу азадлыг еринә енә дә истибдад кабусу бүтүн гүввәтилә һаким олараг әзичи, боғучу гара ганадларыны үстүмүзә кәрди. Азадлыг тәрланы гонан ағача зүлм вә истибдад байгушу отурду. Ингилаби чошғунлуг сөндү. Дил вә гәләм дамғаланды. Анчаг тарих вә заман өз ишини көрмүшдү. Азадлығын зәвгүнү дадмыш вә ени бир мәрһәләйә гәдәм гоймуш реалист әдәбиййатымыз һәятдан, мүбаризәдән, фәалиййәтдән кери галмады. Шаирләримиз вә әдибләримиз кизли вә ачыг шәкилдә өз фикирләрини яймагда давам этди. О заман мән дә «Нийә учду?», «Заманын ингилабчыларына», «Яд эт!», «Һәр шей көһнә» вә «Симург гушу» кими азадлығы тәрәннүм эдән вә кәләчәйә үмид бәсләйән шеирләрими яздым.

1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә Азәрбайчанда чох кәркин, ингилаби чошғунлугла долу, сияси һадисәләрин тез-тез дәйишдийи бир вәзиййәт яранмышды. Бу дөвр, Русияда яшаян мүхтәлиф милләтләрин, о чүмләдән Азәрбайчан халгынын милли азадлыг уғрунда мүбаризәйә галхдығы, фәһлә вә кәндли һәрәкатынын гүввәтләндийи бир дөврдүр. Сәрмайәсинә күвәнән, газандығы мүвәффәгиййәтләрлә мәст олан вә артыг өз һакимиййәтини һисс этмәйә башлаян ерли буржуазия исә чошубдашыр, көһнә гынына сығмаг истәмирди. Тичарәт вә сәнае капитализми Бакыда о гәдәр сүр'әтлә ирәлиләйирди ки, бу күн бир парча бош торпагдан башга һеч бир шейи олмаян бир кәндли, я аз сәрмайәси олан кичик бир алверчи сабаһ милйонлара, мөһтәшәм биналара саһиб олдуғу кими, милйончу олмаг үмидилә гую газдыраркән, бүтүн сәрмайәси әлиндән чыхмыш бир сәрвәтдар да сабаһ өзүнү әһтияч ичиндә көрә билирди. Игтисади вә ичтимаи вәзиййәти тез-тез дәйишән, аз заман ичәрисиндә мүхтәлиф синиф вә сияси зүмрәләри өз ичәрисиндә әридән кәнч Азәрбайчан буржуазиясы вә онун мәфкурәсини тәблиғ эдән милләтчи зиялылар дәрһал ени вәзиййәтә уйғунлашыр, өз мөвгеләрини мөһкәмләтмәк үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүрдүләр. Бу заман Бакыда дашнагларын вә күрчү меншевикләринин эксингилаби тәшкилатлары өз фәалиййәтләрини давам этдирир, ерли иртичапәрәст зиялыларын сәрвәтдарлар илә бирликдә тәшкил этдикләри вә Әһмәдбәй Ағаевин рәһбәрлик этдийи «Диван» адыны дашыян террор дәстәси ингилабчылара гаршы ганлы вурушлар һазырлайырды.

1905-чи илдән сонра әлдә эдилән имканлардан истифадә эдәрәк мүхтәлиф синиф вә сияси груплар өз мәтбуатыны ятратды, өз мәсләк вә мәгсәдләрини ачыг э'лан этмәйә башлады. Синифләр арасында кедән мүбаризә артыг мәтбуатда да айдын шәкилдә өзүнү көстәрирди. Бу заман бир тәрәфдән «Гоч-Дә'вәт», «Бакински Рабочи», «Тәкамүл» кими болшевик вә фәһлә гәзетләри чыхыр, «Молла Нәсрәддин» кими демократик журнал чап олунур, бир тәрәфдән дә мүртәче, эксингилаби истигамәтли гәзет вә журналлар нәшр эдилирди. Бакыда буржуа мәтбуатынын әсасыны гоянлардан бири ерли милйонер Һачы Зейналабдын Тағыев олмушдур. Онун мадди көмәйилә рус дилиндә «Каспи» гәзети, 1905-чи илдән бир-биринин ардынча «Һәят» гәзети, «Фүюзат» журналы чап олунмаға башлады. «Фүюзат» журналы буржуа мәфкурәсини, онун әдәбийят вә сәнәт һаггында көрүшләрини тәблиғ эдән мүртәче бир журнал иди.

Мүртәче мәтбуатла, әдәбийятымызы янлыш бир истигамәтә сөвг этмәйә чалышан буржуа язычылары илә ән ардычыл мүбаризәни «Молла Нәсрәддин» журналы апарырды. Мәтбуатымыз тарихиндә чох мүһүм ер тутан бу журнал, әдәбийятымызын инкишафында да мисилсиз бир рол ойнамышдыр.

Октябр ингилабына гәдәрки дөврләрдә һеч бир сияси-ичтимаи һадисә, бизим фикри инкишафымыза, әдәбийятымызын инкишафына 1905-чи ил ингилабы гәдәр тә'сир этмәмишдир. Мән 1905-чи ил ингилабынын шаһиди олмушам вә һеч бир вахт о һадисәләрин о заман Азәрбайчанда, Бакыда әмәлә кәтирдийи оянманы, тәлатүмү, чалханманы, енилийә, азадлыға доғру олан мейли ядан чыхара билмирәм. 1905-чи ил һадисәләри элә бил бизим көзүмүзүн габағындакы пәрдәни галдырды, мәндә вә мәним бир чох гәләм йолдашларымда язмаға, яратмаға, сөз демәйә, элә бил ени гүввә, ени бир энеркия ярадды. Һәрә өз күчүнә көрә, өз бачарығына көрә халга хидмәт этмәйә, онун ирәлиләмәсинә көмәк этмәйә башлады. 1905-чи илдән сонра әдәби һәятымызда әмәлә кәлән ингилаб — бу һәгигәтән ингилаб иди — буна яхшы мисалдыр. 1905-чи ил ингилабы ичтимаи-сияси һәятын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, мәдәниййәт аләминдә дә бир интибаһ ярадды, Азәрбайчан зиялыларынын, элм хадимләринин, язычыларын өз гүввәләрини бирләшдирмәләринә, габагчыл бир мәдәниййәт уғрунда биркә мүбаризә апармаларына, кәләчәкдә дә бу мүбаризәни давам этдирмәләринә сәбәб олду.

Абдулла ШАИГ.